

Ragnar Ohlsson

De smutsiga händerna

Jean-Paul Sartre använde sitt skönlitterära författarskap för att kasta en sidobelysning över sina filosofiska idéer. I släpljuset framstår deras knaggligheter i nya mönster. Pjäsen *De smutsiga händerna* från 1948 är ett exempel på detta.

Hugo Barin är en ung intellektuell med högborgerlig bakgrund. Han är medlem i Proletärpartiet — en underjordisk koalition av ett socialdemokratiskt och ett kommunistiskt parti — i Illyrien, beläget någonstans i Centraleuropa. Landet styrs av en fascistisk diktator och har varit i allians med Hitler. Andra världskriget lider mot sitt slut. Röda armén närmar sig, och regenten, den liberala oppositionen och Proletärpartiet förhandlar om att bilda en samlingsregering. Den kommunistiska delen av partiet vill mörda partiledaren Hoederer för att förhindra detta. Hugo, som dittills arbetat i den underjordiska kommunistpressen, utber sig och får uppdraget att verkställa mordet. Väl installerad som sekreterare hos Hoederer vacklar han, inser att Hoederer har goda skäl för sin kompromissvilja, men skjuter honom slutligen, när han överraskar sin fru Jessica i hans armar. När Hugo släpps efter två år i fängelse, upptäcker han att den kommunistiska fraktionen av partiet ändrat ståndpunkt och numera betraktar mordet på Hoederer som ett misstag. Hugo kan inte acceptera att hans mord var meningslöst och låter sig avrättas av kamraterna.

I Hugo ger Sartre ett nidporträtt av sig själv, genom hans mun flyter anspelningar på centrala teman i Sartres filosofi. Genom att framställa Hugo som löjlig och omogen, distanserar sig Sartre från sådant han för fram på fullt allvar på andra håll. Genom att de problem och idéer som Hugo sysslar med, i pjäsen kopplas till hans speciella bakgrund och psykologi, får man anledning att ifrågasätta den allmänna giltigheten hos teser som annars doceras.

Exempel på idéer från Sartres filosofi är det gott om: (a) Att människan saknar väsen, eller rättare att människans väsen är summan av

hennes handlingar, dvs att existensen föregår essensen, antyds flera gånger av Hugo: ". . . en familjefar är aldrig en verklig familjefar. En mördare är aldrig helt och hållet mördare. De leker, begriper ni. Men en död, det är en verklig, definitiv död. / . . . / Det finns ingenting jag skulle kunna vara — annat än död med sex fot jord över skallen" (Tablå I, scen 4). I *Varat och intet* är detta ett metafysiskt faktum som Människan förgäves strävar att komma ifrån: denna väsenslöshet är den frihet vi är dömda till. Medvetandets sätt att existera är just detta att aldrig ha något väsen — utom denna tomhet. Ständigt strävar vi efter att fylla ut vår tomhet, att bli något bestämt, solitt, avgränsat och tydligt. Men förgäves — så länge vi är medvetna kan vi inte uppnå tingens entydighet. Och när vi en gång gör det, i döden, är vi inte längre medvetna. Enligt slutorden i *Varat och intet* är människan därför "une passion inutile", ett fåfängt begär.

I *De smutsiga händerna* är detta en speciell egenskap hos Hugo, han längtar efter en handling som skall ge honom en bestämd egenskap, ett väsen, därför att han är en onyttig utväxt på samhället och familjen. Hugo vill hänga ett brott om halsen "som en sten" (VII). "Mördare borde bära något igenkänningstecken. En röd blomma, en vallmo i knapphållet" (VII). En mördare eller en familjefar "borde man känna igen. På någonting. En viss min. En smak i munnen. En tagg i hjärtat" (IV:6). Hugo upptäcker förstas att han inte förändras genom sin handling. Varken genom att gå in i partiet, genom att bestämma sig för mordet på Hoederer, eller genom att utföra det, skaffar han sig ett väsen i den mening han hoppas.

Men det som i *Varat och intet* är ett slags ontologisk tragik blir i *De smutsiga händerna* ett komiskt inslag av Hugos omogenhet, och samtidigt den psykologiska förklaringen till Hugos handlingar.

(b) Hugo uppfattar sig inte bara som tom, väsenslös, utan också som överflödig. Också detta har tidigare förts fram som en ontologisk sanning: allt som finns är överflödigt, dvs saknar nödvändigt samband med resten av världen; varje ting taget för sig är "överflödigt". I *De smutsiga händerna* är det tydligt att denna upplevelse hänger samman med Hugos klassbakgrund och familjeförhållanden. Upplevelsen av att vara väsenslös och överflödig får Hugo att gå in i Proletärpartiet, att underkasta sig sträng disciplin och att drömma om handling. Den hierarkiska ordningen och ordergivningen inom partiet skulle ge Hugo en bestämd plats och en uppgift i livet — han skulle inte längre vara överflödig, och han skulle vara någonting bestämt, nämligen ett instrument för världs-

revolutionen. När han finner att partimedlemskapet inte räcker för att ge honom en identitet, vill han handla: handlingen skall ge honom ett väsen. (Notera för hur ”handling” för Hugo betyder ”att döda”.)

(c) En tredje tes som Sartre utförligt diskuterat i *Varat och intet* säger att människors handlingar inte bestäms av det förflutna utan är uttryck för människans totala frihet. I *De smutsiga händerna* visar Sartre att indeterminismen inte är något smakligt alternativ till determinismen. Bekymret med determinismen är ju att om den är sann tycks den beröva oss vårt ansvar, ty är varje handling bestämd av det förflutna, kan vi aldrig göra något annat än det vi faktiskt gör. Men om indeterminismen är sann — gör vi då någonsin något som vi har ansvar för: blir inte våra handlingar då slumpmässiga, de bara händer oss? Efter sin långa redogörelse för mordet, säger Hugo: ” ’Om’ jag hade stannat lite längre ute vid kastanjeträden, ’om’ jag hade fortsatt längre in i trädgården, ’om’ jag hade gått in i flygelbyggnaden, där vi bodde . . . /hade jag inte skjutit/. Vad blir det av mig i allt det där, vart tar jag vägen? Det är mord utan mördare” (VII).

(d) En fjärde tes som pjäsen anspelar på är att ”alla har ansvar för allt”. Hugo säger att Hoederer har ansvar för sin egen död (VII). Och Jessica säger: ” . . . jag har ingenting gjort, jag är oskyldig till allt” (V:2). Jessica förnekar alltså tesen från *Varat och intet*. Det är oklart hur Sartre ställer sig till hennes uttalande: antagligen kan regissör och skådespelare ge henne antingen rätt eller fel. Men man kan lägga märke till att det är Jessica som möjliggör mordet — genom att gömma revolvern och genom att rädda Hugo ur flera brydsamma situationer; och det är hon som utlöser mordet — genom att flirta med Hoederer. Om någon är ansvarig för hans död, är det hon.

I *Varat och intet* förfäktade Sartre tesen att vi är skyldiga till allt som ett ontologiskt faktum: varat-för-sig väljer den värld det lever i. Om man tar fasta på denna tes skulle styckets titel få en speciell innebörd: om vi är skyldiga till allt, är våra händer förvisso smutsiga. Men en sådan utsaga verkar ointressant som grund för ett ställningstagande till vad vi har ansvar för, bl a därför att det verkar omöjligt att välja en radikalt annorlunda värld än den där vi faktiskt befinner oss. Att vi kan föreställa oss alternativ till den värld vi ser omkring oss, och bitvis faktiskt också kan förändra den, är inte tillräckligt för att påstå att vi i någon djupare mening är moraliskt ansvariga för att den ser ut som den gör.

Detta är fyra exempel på filosofiska idéer som Sartre anspelar på och

leker med i pjäsen. Men jag tänkte framför allt uppehålla mig vid två andra idéer. 1) Det finns inga giltiga order. 2) Man kan inte handla politiskt utan att ådra sig moralisk skuld.

1. Ogiltiga order

Hugo framhäver flera gånger, att lydnad och sträng disciplin är en hederssak för honom (III:1). Men det är också ett behov för honom. ”Jag har behov av att lyda. Lyda och inget annat. Ät; sov; lyd” (III:4). Han har alltså behov av order för att ge sitt liv en mening, för att inte känna sig överflödig, för att motivera sin existens. Man kan tycka att också högt ställda krav på lydnad och ordergivning borde bli tillfredsställda i ett leninistiskt parti. Men se, i dramat blir Hugo besviken. Orderna räcker inte för att tysta hans pladdrande skalle, de räcker inte för att hindra honom från att tänka.

Hugo: ”Jag behöver disciplin.”

Hoederer: ”Varför det?”

Hugo: ”Det finns för mycket tankar i skallen på mig. Jag måste bli kvitt dem” (III:4).

Men det visar sig alltså att det inte räcker med att lyda order. ”Från ett visst ögonblick så lämnar alla order dig så ensam, överger dig. Ordern hade stannat kvar bakom mig och jag gick framåt alldeles ensam och jag dödade ensam och . . .” (I:1).

Jag tror att man bör uppfatta Hugos upptäckt som en genuin existentiell insikt — och att det är Sartres avsikt. Det är inte det faktum att det finns motstridiga order, som kommer från olika fraktioner av partiet, som är Hugos egentliga dilemma. Bekymret är inte heller, att det är en minoritetsfraktion som ger honom ordern att skjuta Hoederer, så att allt skulle vara gott och väl bara det vore centralkommittén i sin helhet som hade gett ordern. Det skulle vara att göra det för lätt för sig. Vi tvingas *alltid* välja vilka order vi skall utföra — oavsett vem som utfärdat dem. Det spelar ingen roll vem som utfärdar en order, eller vilken process som lett fram till ett påbud: det finns *ingen* beslutsordning som garanterar att de order som utfärdas, bör följas. Det är det som är Sartres poäng.

Det kan vara lätt att förbise den poängen i *De smutsiga händerna*, där Hugos order utfärdas av en liten grupp som själv utnämnt sig till representant för partiet. Det skulle inte vara mycket svårare att se att ordern inte har någon giltighet om den utfärdats av ett litet elitparti, som

själv utnämnt sig till arbetarklassens sanna företrädare. Men naturligtvis skulle inte orderns giltighet ha varit garanterad ens om den utfärdats av en i god ordning utsedd demokratisk församling. I alla situationer måste den handlande själv ta ställning till befallningens giltighet. Det är en idé om moraliska agents autonomi som är väl förankrad i västerländsk moralfilosofi, framhävd av Kant, driven till sin spets hos Sartre.

För både Hugo och Hoederer framstår det som självklart att politiskt handlande förutsätter disciplin och hierarkisk ordergivning. Det är idén att militär ordning är det effektivaste sättet att ta sig an världshistorien. Effektivt kanske det är. Särskilt effektivt verkar det vara om man vill åstadkomma koncentrationsläger och masslakt; sådana saker låter sig svårligen genomföras utan en hierarkisk ordning, där en (grupp) fattar besluten och en annan verkställer dem. Sådana beslut fattas bara av dem som känner sig ha ansvar för helheten, för nationen, rasen, klassen eller socialismen. Sådana beslut verkställs bara av dem som håller sig till givna order, som litar på auktoriteter, som lyder.

Alternativet är alltså att själv ta ansvar för sina egna handlingar, att inte tro att moraliskt ansvar låter sig överlåtas, att vägra lyda. Det var också Sartres uppmaning till de franska soldater som beordrades till Algeriet.

Detta är den första och viktiga innebörden i idén om orderns ogiltighet. Tolkad på detta sätt, tror jag att den är sann och har vittgående och inte alltid beaktade konsekvenser. Men denna enkla och fundamentala sanning kombineras hos Sartre ofta med en tes om moraliska utsagors giltighet. Sartre tänker sig moraliska utsagor i orderform. I detta avseende liknar Sartre en del moderna anglosachsiska moralfilosofer — framför allt Hare: i metaetiken är Sartre preskriptivist. I denna tolkning säger alltså tesen att det inte finns några giltiga normer över huvud taget.

I *Existentialismen är en humanism* lekte Sartre en smula med tanken att rättfärdiga moraliska utsagor på ett kantianskt sätt, genom att kräva universaliserbarhet; men det är något som blev en parentes i Sartres författarskap: varken förr eller senare försökte Sartre rättfärdiga moraliska utsagor med hjälp av universaliserbarhetskriteriet. För Sartre återstår alltså ståndpunkten att inga moraliska utsagor kan ha objektiv giltighet.

Men Hugo, han tror på objektivitet i normativa sammanhang. När han försöker motivera inför Jessica varför han bör mörda Hoederer, gör han gällande att han *vet* att de som gett honom ordern har rätt: "Louis, han tar aldrig fel" (V:5). Hugo *vet* att ordern är riktig: "Politiken är en vetenskap. Du kan bevisa att du har rätt och att de andra har

fel" (V:2). Det är svårt att inte se den här repliken som exempel på "mauvaise foi", det självbedrägeri man enligt Sartre kastar sig in i för att undslippa den ångest som följer medvetandet att man är fri. Sartre anger i *Varat och intet* som en av de former "mauvaise foi" kan ta sig, just att tro på objektiva värden och normer. Att tro på objektiva värden innebär att man ser sig själv som ett redskap för deras förverkligande, dvs att man betraktar sig som ett ting med en given funktion och förnekar sin frihet.

Men är den motsatta ståndpunkten — den som verkar vara Sartres egen — mer acceptabel? Jessica antyder den, när hon frågar varför Hugo valt just Louis' och Olgas åsikter (V:2). Som Hugo mycket riktigt påpekar, låter det som om "alla åsikter har lika värde och att man ådrar sig dem som man ådrar sig sjukdomar" (V:2). Det är knappast en acceptabel ståndpunkt, och framställs inte heller så av Sartre i *De smutsiga händerna*.

2. Politiskt handlande och moralisk skuld

Tesen att moralen saknar objektiv giltighet — särskilt i Sartres extrema version — tycks också underminera tesen att politik medför smutsiga händer. Vad innebär tesen, bl a framförd av Hoederer, att man inte kan handla politiskt utan att få smutsiga händer, om inte att den politiskt aktive ådrar sig moralisk skuld? Om ingen objektivt giltig moral existerar tycks begreppet moralisk skuld inte få någon särskilt intressant innebörd. I en värld där normer väljs av den handlande själv tycks det vara svårt att ådra sig moralisk skuld, utom i någon psykologisk mening: man känner att man brutit mot någon norm man själv accepterar. Å andra sidan visar man ju vilka normer man accepterar genom sitt handlande, hur kan man då ådra sig skuld enligt Sartre?

Men låt oss för en stund bortse från problemet att förena preskriptivism med idén om moralisk skuld; det finns åtskilliga sätt att göra de två idéerna förenliga, men jag skall inte närmare gå in på det i det här sammanhanget. Låt oss i stället se närmare på vad tesen om de smutsiga händerna egentligen säger.

Man kunde för det första tänka sig att det är en varning för att ägna sig åt politik. Politiskt handlande betyder att man tvingar på andra sin vilja. Problemet är att alla goda ting inte kan realiseras samtidigt: något måste offras för att något annat skall segra. Vad värre är: troligen företräds de värden jag är beredd att offra av personer för vilka de är

viktiga. Jag måste därför hindra andra människor från att få sina önskingar tillfredsställda, tvingas hindra dem från att försöka — jag måste till slut hota dem med fängelse eller andra straff. Vilka goda saker jag än genomför, kommer jag alltid att ha offrat någon annan sak som också var bra och ha utfört handlingar som har dåliga konsekvenser.

Anarkismen är den lära som förnekar det politiska tvångets legitimitet. En tolkning av *De smutsiga händerna*, förenlig både med många av Sartres politiska ställningstaganden och med tesen om orders ogiltighet skulle vara att pjäsen innebär en förkastelse om över politiken. En sådan ståndpunkt rymmer givetvis sina problem. Genom att avstå från politiskt handlande lämnar man vägen öppen för dem som är beredda att gripa den politiska makten och använda den för sina syften. Anarkismens svar skulle vara att rekommendera allmän olydnad. Om ingen lyder kan ingen regera. Var och en skulle tvingas ta ansvar för sina egna handlingar. Detta vore en utopi i överensstämmelse med Sartres existentiellistiska ståndpunkter i *Varat och intet*.

Men denna idé problematiseras i dramat genom att Hoederers politiska ståndpunkt framstår som så förnuftig och realistisk. I en värld präglad av kamp om den politiska makten, vad kan man göra annat än försöka att själv gripa makten, tillsammans med dem som omfattar liknande värderingar, för att genomföra det som tycks en önskvärd? Tesen att politiskt handlande medför smutsiga händer kan ges en macchiavelisk innebörd: endast de som är beredda att tillgripa vilka medel som helst förmår gripa och behålla den politiska makten; gör dig därför av med dina moraliska fördomar och använd de mest effektiva medlen för att genomföra det som är viktigast!

Hoederer framstår i pjäsen som utilitarist. Den sanne utilitaristen ser inte något annat problem än svårigheten att räkna rätt. Väger så här mycket framtida lycka faktiskt upp så här mycket lidande i det närvarande? Det är klart att man kan räkna fel i så komplicerade kalkyler. Men i princip finns det inga problem annat än de rent praktiska att utföra de nödvändiga beräkningarna på det bräckliga underlag vi har. Ett problem utöver det aritmetiska är naturligtvis att avgöra vilka värden som är viktiga: är det vissa principer, är det jämlikhet eller är det människors lycka, som är det viktiga? Hoederer, den gamle cynikern, tar här ett skamgrepp på idealisten Hugo: "För mig betyder det något om det finns en människa mer eller mindre på jorden. Det är något dyrbart" (V:3).

Utilitaristen Hoederer hämmas inte heller av några föreställningar om

att någon viss kategori av handlingar skulle vara förbjuden. ”Jag har inga principiella invändningar mot det politiska mordet” (IV:3). Allt är enligt Hoederer tillåtet för att avskaffa klassamhället, den enda fråga som återstår är den om vilka medel som är effektivast. ”Alla medel som är effektiva är goda” (V:3).

Skulle Sartre helt enkelt bara vilja illustrera en utilitaristisk tes: avgörande för handlingars riktighet är deras konsekvenser och därvid är inga handlingar i princip förbjudna? Riktigt så enkelt är det nog inte. Det är sannolikt att den cynism som utmärker Hoederer och många andra realpolitiker i längden är skadlig. Den som så beredvilligt som Hoederer accepterar lögn och mord, kompromisser och svek bara de leder mot målet har alltför lätt att acceptera medel som faktiskt inte är nödvändiga, men som tycks effektiva för stunden. På sikt tenderar medlen att överta målets karaktär: man vet att man måste gripa makten, men har glömt till vad ändamål. Hugo spekulerar en smula över effekterna på partiet av Hoederers kompromissvilja (V:3) på ett sätt som verkar välgrundat: ett parti som tillåter sig vilka metoder som helst kommer att korrumpna sina medlemmar, dra till sig fel personer och förlora förmågan att genomföra det mål för vars skull man var beredd att offra allt — också sin moral. Men faktum kvarstår att Hoederer är den som framstår som mest förnuftig och sympatisk.

Om det alltså är rimligt att läsa pjäsen som en kritisk kommentar till ståndpunkter som Sartre själv förfäktat i andra sammanhang, kanske också tolkningen av tesen om politikens tendens att smutsa händerna på sina utövare kan ses som ett försök att formulera en kritik av Sartres egen hållning. Som kritisk intellektuell stod Sartre i praktiken utanför det politiska skeendet. Vad han skrev och sade, hade på sin höjd marginella effekter på den politiska verkligheten. Då är det också möjligt att behålla sina händer rena. Ser man *De smutsiga händerna* ur det perspektivet blir pjäsen ett försvar för den praktiske realpolitikern, som faktiskt tar på sig ansvaret att försöka förändra verkligheten och som därvid tvingas till utilitaristiska avvägningar.

Läser man pjäsen på detta sätt, ger den alltså stoff att ifrågasätta några av Sartres viktigaste teser. Tesen att existensen föregår essensen framstår som ett psykologiskt uttryck för en bestämd klassposition och psykologisk läggning. Tesen att vårt förflutna inte bestämmer våra handlingar framstår i ny dager, när det slumpmässiga i Hugos mord inte heller tycks ge honom ett större ansvar. Tesen att det inte finns några giltiga normer blir till den rimligare uppmaningen att vi själva måste ta

ställning till vilka normer som tycks oss mest acceptabla, vilket innebär att inga normer är giltiga i kraft av de auktoriteter som utfärdat dem. Därvid spelar överväganden om vilka konsekvenser våra handlingar får en viktig roll: det är kanske inte alldeles likgiltigt vilka normer vi väljer.

Av detta kan vi kanske lära att det vore nyttigt om fler filosofer ägnade sig också åt skönlitterärt författarskap, där de konkretiserade, prövade och omprövade sina filosofiska idéer. □

Litteratur

Jean-Paul Sartre: *L'être et le néant* (1943).

L'existentialisme est un humanisme (1946).

Les mains sales (1948). Citaten från Eyvind Johnsons svenska översättning.

De smutsiga händerna, publicerad i Jean-Paul Sartre, *Fem dramer* (1964). Hänvisning till tablå, romerska siffror, och scen, arabiska siffror.